

молочної промисловості мав отримати 225, 452, 596 і 677 тис. крб. Для порівняння – у плані сусіднього, Вінницького, раднаргоспу стояли кварталні цифри в 540, 1028, 1445 і 1321 тис. крб. [21, 110].

Проблеми фінансового характеру ускладнювалися забезпеченням сіл Черкащини необхідною інфраструктурою. Так, у критичному стані перебували шляхи сполучення Черкаської області. Як твердить колишній голова облспоживспілки О. Бучацький, “бувало, що й танки просили у військових, щоб доправити закуплену сільгосппродукцію з сіл та райцентрів до Черкас” [22, 5]. Втрат завдавали новобудови республіки. Наприклад, при будівництві Кременчуцької ГЕС було затоплено 20 тис. га чорноземів Черкащини; із зони затоплення було переселено 25 сіл [5, 7].

До того ж не все добре, як видавалося на перший погляд, було в самому сільгоспвиробництві регіону. Хвилеподібними в перші три роки існування Черкаської області були показники врожайності зернових культур, кукурудзи, конопель, цукрових буряків, картоплі, овочевих культур [12, 18–29]. Не виправдала всіх сподівань і кукурудзяна кампанія в Черкаській області. Як зазначає Г. Суховершко, у перший же рік після усунення М. Хрущова “довелося дещо потіснити хрущовську “королеву” полів” – кукурудзу. Так, якщо у 1954 р. під озимію пшеницею було 150700 га посівних площ області, а під кукурудзою на зерно 141200 га, то на 1965 р. було зроблено перерозподіл і кожна з цих культур отримала під засів відповідно 297600 га і 78500 га [23, 11].

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблеми сільськогосподарського виробництва Черкаської області в період “відлиги”, які донедавна так чи інакше не знаходили свого відображення в науковій літературі, ще раз переконують у полярно протилежних оцінках хрущовської епохи. Однак попри мажорні тони, що превальювали в оцінці цієї доби української історії раніше, слід, мабуть, звернути увагу на обставини, які перешкоджали або і зовсім шкодили нормальному сільськогосподарському розвитку країни. Таких було немало. Висловимо сподівання, що порушена проблематика знайде своє логічне продовження в подальших дослідженнях.

1. Лутак І. Невпинно йти вперед // Черкаська правда. – 1956. – 1 січня.
2. Бушин М., Гудачкова Н., Лазуренко В., Лисенко А. Історія Шевченкового краю 1939 – 2002 рр.: Навч. посібник з історії Черкащини. – Черкаси, 2003.
3. Сокоренко В. Я відверто дивлюсь вам у вічі. – Черкаси, 2002.
4. Черкащина – серце України. 1954 – 2004: Ювілейний презент.-імідж. каталог / Ред. В. Мельниченко та ін. – К., 2003.
5. Суховершко Г. Перше десятиріччя в історії Черкащини було найтяжчим // Нова доба. – 2003. – 4 лютого.
6. Петренко В. Піднесення культурного рівня і комуністичної свідомості колгоспного селянства України (1953 – 1961 рр.) // Український історичний журнал. – 1962. – № 1.
7. Петренко В. Зростання освітнього рівня колгоспного селянства України (1958 – 1961 рр.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 2.
8. Малько О. Вклад робітничого класу в завершення

- суцільної електрифікації українського села (1959 – 1970 рр.) // Український історичний журнал. – 1973. – № 2.
9. Лубко І.М. Матеріальна зацікавленість колгоспників як фактор підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва (1953-1964 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 4. – Т. 17.: Історичні науки. – Миколаїв, 2002.
10. Карасюк І. До 50-річчя Черкаської області (цифри і факти) // Економіка АПК. – 2003. – № 12.
11. Бабенко О. Край Черкаський: півстоліття області: Економіко-географічна характеристика Черкаської області // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 8 (лютий).
12. Черкаська область Української РСР: Економічна характеристика. Черкаси, 1957.
13. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкащины (1917-1985): Сб. док. и материалов. – Днепропетровск, 1986.
14. Мельниченко В. Так починалась наша область // Черкаський край. – 2003. – 7 лютого.
15. Юхно Б., Мельниченко В. Моя земля: 50 років на зустріч ювілею // Деловой партнер. – 2003. – № 3.
16. Трохименко В. Після несправедливої критики Хрущова секретар Шполянського райкому Михайло Северенчук посивів // Нова доба. – 2004. – 10 лютого.
17. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 301.
18. ДАЧО. – Ф. Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 39.
19. ДАЧО. – Ф. Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 711.
20. ДАЧО. – Ф. Р. 121. – Оп. 3. – Спр. 212.
21. ДАЧО. – Ф. Р. 2505. – Оп. 1. – Спр. 321.
22. Рів'єра Н. Міфи і правда про Лутака // Черкаський край. – 2004. – 28 травня.
23. Суховершко Г. Роки найвищого підйому // Нова доба. – 2003. – 8 липня.

С.А. Морозова

ХІМІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У 60 – 80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Україна склалася як держава аграрна і, незважаючи на значний поступ у ХХ столітті по шляху індустріального розвитку, сільське господарство у сучасних умовах визначає характер і перебіг життя переважної частини українського народу. Ця галузь народногосподарського комплексу залишається однією із провідних. Слід підкреслити, що значення сільського господарства завжди зростає в час, коли та чи інша країна знаходиться у стані економічної кризи, адже в такій ситуації нестача капіталовкладень у сільське господарство, на відміну від промисловості, може бути значною мірою компенсована за рахунок природних властивостей родючості землі. Тим болочішим є нинішній занепад сільськогосподарської галузі, що триває вже близько 15 років. При чому кризові явища досі мають тенденцію до поглиблення (як буде видно з подальшого аналізу). Ця криза має комплексний, системний характер, але в основі її, безумовно, лежить криза управління, породжена відсутністю протягом майже століття реального господаря землі. В сучасних умовах дещо конвульсивних пошуків у цьому напрямку особливо важливим є глибоке розуміння сутності нинішнього

кризового стану сільського господарства, історичних шляхів формування сучасної ситуації, розвиток процесів, що визначають стан такої складної системи, як сільське господарство.

Цій проблемі сьогодні присвячено настільки значну кількість публікацій, що навіть короткий їх огляд виходить за межі можливостей окремої статті. Тому ми зосередимо увагу на тих причинах сучасного кризового стану сільського господарства, які зумовлені нехтуванням вимогами раціонального землекористування під впливом надмірної хімізації, що є метою розвідки. Об'єкт дослідження – сільське господарство УРСР у 50-80-х рр. ХХ ст., предмет – хімізація галузі.

Варто зазначити, що політику радянської влади по відношенню до селянства у 30-ті – 50-ті роки ХХ ст. можна охарактеризувати не інакше як експлуататорську. Селянство в очах радянської влади завжди було відсталим, реакційним класом, що потребував „перековки”. За періоду сталінізму, що охопив чверть віку, будь-які прояви індивідуальної ініціативи, раціонально обумовленої господарності нещадно викоринувались, а інколи і прямо карались. Державна політика по відношенню до селянства протягом всього періоду сталінського керівництва, а потім і хрущовського правління диктувалась ідеєю індустріального „прориву” колись аграрної країни. Ця мета потребувала концентрації робочих рук на промисловому виробництві в містах та скорочення кількості сільського населення, оскільки за низької продуктивності сільського господарства селяни значною мірою „проїдали” той додатковий продукт, що виробляли. Однак зростання продуктивності праці в сільському господарстві виявилось неадекватно низьким по відношенню до скорочення чисельності зайнятих.

Вихід намагались знайти у широкомасштабній інтенсифікації сільського господарства, в основу якої було покладено механізацію. Інтенсифікація офіційно сприймалась як фактор однозначно позитивний. Слід зазначити специфічну особливість радянського бачення сутності соціального прогресу. Індустріалізація всього і вся, не лише сільського господарства, стала своєрідною альфой і омегой політики радянської влади. Все, що хоч незначною мірою заважало чи гальмувало просування у цьому напрямку повністю відкидалось. Увічнені в парадних картинах і фотографіях величезні клуби промислових димів над заводами і фабриками стали свого роду поетичними символами епохи індустріалізації. В голову пересічного громадянина на рівні підсвідомості систематично і наполегливо закладалась думка про повну тотожність понять „прогрес”, „щасливе життя”, „індустріалізація”. Державна пропаганда формувала ідею, що щасливе майбутнє може постати лише на фундаменті індустріалізації.

Сказане повністю стосується і сільського господарства. Тривалий час, фактично до середини 80-х років ХХ ст., негативні наслідки надмірної індустріалізації сільського господарства не те, що замовчувались, їх начебто взагалі не існувало. І лише з початком демократизації суспільства українські історики-аграрники почали все активніше висвітлювати весь комплекс проблем, накопичений в аграрному секторі через реалізацію політичних ідей. У тих чи інших аспектах ця проблематика знайшла

своє відображення у цілому ряді робіт. Серед них варто відмітити змістовну публікацію П.П.Панченка [1]. Цілий ряд сюжетів цієї актуальної проблеми проаналізовано у синтетичній роботі О.М.Завальнюка і І.В.Рибак [2]. В дещо ширшій тематичній та історичній ретроспективі І.В.Рибак висвітлює проблему індустріалізації в своїй ґрунтовній монографії, присвяченій розвитку соціально-побутової інфраструктури українського села радянського періоду [3]. Під соціологічним кутом зору цю проблему висвітлює А.М.Шатохін [4]. Умови праці жінок, вплив хімізації та інтенсивної технізації сільського господарства на демографічні проблеми села відображено у монографії К.І.Якуби [5]. Проблеми екологізації сільського господарства через призму бачення ролі виробничої інтелігенції українського села показав О.Ф.Нікілев [6].

Слід, однак, зазначити, що задекларована нами проблема настільки широка, а головне динамічна, що це вже саме по собі диктує необхідність подальших активних зусиль дослідників у цьому напрямку.

Початкові успіхи – значне підвищення врожайності внаслідок застосування технічних, а згодом і хімічних засобів, сформували хибне, але стійке уявлення про однозначну лінійну залежність між кількістю вкладених машино-годин, пального, хімічних засобів і врожайністю культур. Негативну роль у формуванні цього стереотипу відіграв суто технократичний, власне механістичний підхід до вирішення проблем сільського господарства, коли на надзвичайно складні природні системи екстраполювалися уявлення, вироблені при вивченні простих технічних систем.

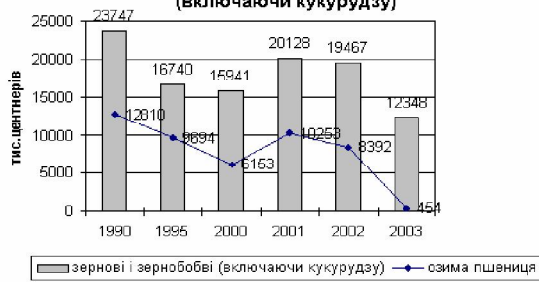
При цьому фактично не бралась до уваги та принципова відмінність сільськогосподарського виробництва, яка полягає у тому, що воно функціонує на основі природної екосистеми, а тому обмежене біологічними законами трансформації речовини і енергії та фізіологічними можливостями культурних рослин чи сільськогосподарських тварин. Маючи справу із надзвичайно складними, багатоступеневими і тривалими природними процесами перетворення речовини і енергії явища деструкції агроекосистеми часто довго залишаються непомітними.

Нова кампанія масштабної інтенсифікації сільського господарства розгорнулась у другій половині 50-х років ХХ ст. Її основна ідея полягала у вирішальному значенні для сільського господарства всебічної хімізації. У своїх подальших негативних наслідках вона мала, по-перше, пряий вплив на здоров'я населення через нераціональне або надмірне використання мінеральних добрив і пестицидів; по-друге, підривала головну властивість ґрунту – його природну родючість. При цьому масштаби останнього лишались недооціненими через прихованість і тривалість деструкційних процесів.

І лише тепер ми сповна бачимо наслідки цих процесів, причому у все більш зростаючих масштабах. Так, аналіз сільськогосподарських показників однієї з найбільш аграрно спеціалізованих областей України – Черкаської (за даними статистичних звітів обласного управління сільського господарства Черкаської області [7]), виявляє таку тривожну картину: валові збори зернових та зернобобових культур у 1990 – 2003 рр. знизились більше, ніж удвічі. Навіть ці показники утримуються

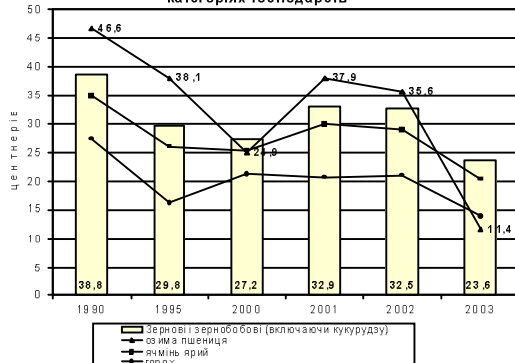
Валовий збір зернових і зернобобових культур (включаючи кукурудзу)

лише за рахунок деякого підвищення валових зборів кукурудзи на зерно. Що ж до врожайності основної зернової культури – озимої пшениці, то її валові збори впали, за даними обласної статистики, у 2003 р. в порівнянні з 1990 р. у 2,8 рази. Безумовно, що у сучасних умовах, має місце масштабне приховування врожаю на місцях. Така ситуація кардинально відрізняється від тієї, що була за радянських часів, коли всіма правдами і неправдами намагались відзвітувати про якомога вищу врожайність і обсяги валових зборів. Безсумнівно є і той факт, що такі масштаби зменшення збору зерна свідчать не лише про паперове приховування, а і про реальне скорочення посівних площ і небувале зниження врожайності на фоні виснаження земель. Так, кількість посівних площ у 2003 р. порівняно із 1990 р. зменшились на 42 тис. га (що складає 14 %). При цьому безперервно зростають площі незібраних культур. Коли у 1990 р. незібраними лишилися 300 га, то у 2003 р. – 46600 га.

Аналіз врожайності виявив наступну картину: найвищі усталені показники врожайності основних зернових культур (озимої та ярої пшениці, гороху, ячменю, кукурудзи, проса, вівса, гречки) припали на 70-ті роки минулого сторіччя. Тоді середні усталені показники урожайності озимої пшениці у Черкаській області сягнули 44 центнерів з гектару (далі ц/га), ячменю – 32 ц/га. Досить високі показники врожайності зернових культур протримались до кінця 80-х років. Починаючи з 1990 р. врожайність озимої пшениці знизилась з 44,6 ц/га до 11,4 ц/га у 2003 р. (діагр.2).

Урожайність зернових і зернобобових культур у всіх категоріях господарств

Зазначимо, що середня врожайність цієї культури за період 1950-1955 рр., тобто ще практично без застосування мінеральних добрив, складала 20,2 ц/га. Валові збори кукурудзи на зерно та насіння

соняшнику у порівнянні із 1990 р. навіть дещо зросли за рахунок розширення посівних площ, хоча врожайність соняшнику знизилась у 1,5 рази, а врожайність кукурудзи утримується на рівні близько 40 ц/га.

До однієї з головних причин такого різкого скорочення врожайності, безсумнівно, належить глибока економічна криза, яка особливо болісно позначилась на селі. Застарілий машинно-тракторний парк, дефіцит техніки, пального, добрив, засобів боротьби із шкідниками – все це позначається величезними втратами сільськогосподарської продукції. Однак це є цілком очевидною і в решті решт такою, що може бути виправленою причиною. Ми ж хотіли привернути увагу до того, що застосування надмірних доз мінеральних добрив, що мало місце протягом 80-х – початку 90-х років приховувало загрозливі темпи втрати ґрунтами природної родючості. Нинішня картина викриває не лише економічну проблему забезпечення виробничими ресурсами сільського господарства, але і проблему підризу природного потенціалу родючості ґрунту – основи землеробства. Це наглядно ілюструють дані обстежень вмісту гумусу у ґрунтах. Найбільш давні масштабні обстеження стану ґрунтів належать видатному російському ґрунтознавцеві В. Докучаєву. Вони наведені в його роботі «Русский чернозем» (1883 р.) [8,12]. Під поняттям „південно-західна Росія” автор дає ґрунтову характеристику центральних районів України, зокрема нинішньої Черкащини. Вміст гумусу тут було визначено, пересічно, у межах 4,242 % для правобережної лісостепової частини центральної України і у 4,554 % для лівобережжя, де подекуди цей показник сягав навіть 8,786% (с. Пісочине), 8,529 % (с. Лозове). Не зважаючи на відносну давність цих вимірних досліджень, методика визначення гумусності майже не змінилась і ми маємо підстави цілком довіряти наведеним В. Докучаєвим даним. Надалі спостереження за вмістом гумусу в ґрунтах проводилось в межах так званих бонітіровочних турів, покликаних всебічно аналізувати стан сільськогосподарських земель. Всього на території Черкаської області було проведено сім таких турів. Виявлена ними тенденція однозначно свідчить про неухильне зниження цього показника. Так, за даними управління земельних ресурсів Черкаської області, у 1961 р. рівень гумусу в орних ґрунтах скоротився вже до 3,5%, у 1981 р. – 3,2%, а за останніми даними 1991 р. склав лише 2,4 – 2,8%. Така картина говорить про низьку культуру землеробства в колгоспно-радгоспній системі, при якій, зазвичай, мали місце систематичні порушення агротехнологій в угоду сьогочасних вигод.

Іншим надзвичайно значущим фактором негативного впливу на природний потенціал агроєкосистеми стало пестицидне забруднення. В агроєкосистемі Черкаської області 8,9 % площ визнано забрудненими пестицидами груп ДДТ, ГХЦГ, гербіцидами груп ленацилу, ерадикану та деякими іншими [9,12]. Взаємозв'язок між застосуванням пестицидів і погіршенням стану здоров'я населення багатократно доведений. Встановлений він був досить давно, але незважаючи на це протягом тривалого періоду застосування пестицидів на території, що вивчається, велось на межі допустимого із небезпекою прямого отруєння населення. Так, у 1969 р. у

Черкаській області спостерігались чисельні випадки загибелі тварин, птиці, бджіл, риби через використання пестицидів, а у 1970 р. у Черкаській області взагалі було заборонено для вживання 406 кг тваринного масла через перевищення вмісту ДДТ [10,18]. У тому ж році зафіксовано декілька фактів отруєння людей під час обробітку посівів цукрового буряку [11,56]. Враховуючи практику замовчування негативних наслідків господарювання, слід припустити, що забруднена сільськогосподарська продукція все ж неодноразово доходила до споживача.

За даними обстежень, які проводились у 1981 - 1983 р. на даній вказаній території, органами санітарно-епідеміологічного контролю, різні види пестицидного забруднення були виявлені в підземних водах на глибині до 1000 м [12, 153,169-173], а це означає отруєння питної води в колодязях багатьох сільських населених пунктів.

Слід зауважити, що перші факти небезпечного впливу пестицидів було зареєстровано практично в перші ж роки їхнього масованого застосування. Попри окремі заборони на вживання тих чи інших партій сільськогосподарської продукції, тривалий час не вживалось майже ніяких заходів аби реально забезпечити населення від вкрай негативного впливу на його здоров'я наслідків некультурної, малокваліфікованої хімізації. Слід також зазначити, що для того, щоб мати достатньо повну картину впливу агрохімікатів на оточуюче середовище і населення, одних цифр замало. Необхідно обов'язково враховувати специфіку їх застосування. Місцеві колгоспні склади отрутохімікатів часто не відповідали вимогам поводження із такими небезпечними речовинами. Не існувало і все ще фактично не існує регламентованого механізму утилізації невикористаних, прострочених чи зіпсованих отрутохімікатів (такі речовини потребують спеціального захоронення). Простіше кажучи, колгоспи могли їх завезти на свої склади, але не могли законним шляхом позбавитись від них.

Досить широко застосовувалась практика розпилювання отрутохімікатів із легких літаків сільськогосподарської авіації, що приводило до того, що через неточне врахування сили і напрямку приземних вітрових потоків хмари отруйної речовини інколи потрапляли зовсім не за призначенням.

Вкрай негативною специфікою тогочасного сільського господарства України в порівнянні з іншими розвиненими країнами, де також застосовувались отрутохімікати, було широке використання при догляді за посівами ручної праці. Так, прополювання буряку проводилось колгоспниками вручну і часто небезпечно рано після обробітку площ отрутохімікатами. Необхідно також враховувати абсолютну необізнаність пересічного селянина щодо небезпек впливу отруйних речовин хлороганічного ряду на здоров'я людини, що як наслідок мало необережне поводження з ними, порушення і без того не дуже жорстких норм техніки безпеки. Враховуючи недостатній контроль за якістю продуктів (нестача спеціалізованих лабораторій та обладнання) та пряму зацікавленість партійно-радянських органів влади у нерозголошенні подібних проблем, буде цілком виправдано твердити, що значна кількість забруднених харчових продуктів все ж була спожита населенням.

З огляду на висновки цілого ряду авторитетних дослідників, на сучасному етапі, сільськогосподарське виробництво за своїм сумарним негативним впливом на навколишнє середовище не поступається найбільш екологічно шкідливим промисловим виробництвам, що деякою мірою маскувалося специфікою сільськогосподарського виробництва – розосередженістю на великій території. Однак на сучасний момент забруднення агроєкосистем досягло вже такого рівня, що стало причиною прогресуючого погіршення здоров'я населення. Проблемою є те, що часто неможливо однозначно з'ясувати справжні причини захворювання від певного хімічного забрудника, оскільки реакції організму на тривалий вплив малих доз отруйних речовин часто не набувають специфічних форм. Ускладнює проблему також і те, що піддаючись довготривалому, але не інтенсивному впливу отруйних речовин організм людини здатен роками опиратися руйнівній дії. Тому екологічні причини захворювання часто залишаються не виявленими.

Загалом аналіз пестицидного навантаження в сільському господарстві України у 60-х – 80-х роках ХХ століття дає підстави до обґрунтованого висновку про те, що починаючи з 60-х років масове використання мінеральних добрив та отрутохімікатів у сільському господарстві призвело до такого масштабного забруднення навколишнього середовища, що не могло не позначитись на суттєвому погіршенні стану здоров'я населення. Одночасно це привело до значного підризу природних відтворювальних можливостей агроєкосистем і природної родючості ґрунту, що в кінцевому випадку має наслідком суттєве зниження ефективності сільськогосподарського виробництва і веде до погіршення загального економічного становища України.

1. Панченко П.П. сторінки історії Українського села (Українське село: поступ, сподівання тривоги). – К.: ІСДЮ, 1995.
2. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004.
3. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура Українського села (1921-1999 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2000.
4. Шатохин А.М. Соціологія села. – К.: Науковий світ, 2000.
5. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К.: ІАЕ УААН, 1988.
6. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села. – Дніпропетровськ: в-во ДНУ, 2004.
7. Статистичний збірник „Рослинництво Черкащини”. – Черкаси: Головне управління статистики у Черкаській області, 2004.
8. Докучаєв В. Особливості українських ґрунтів. Уривок із праці «Руський чорнозем» // Український світ, 1993. – № 3-12.
9. Державне управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Черкаській області. Доповідь про стан навколишнього природного середовища Черкаської області у 1994 р. Черкаси, 1995.
10. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 4778. О.1. С.160.
11. ДАЧО. – Ф. 4778. О.1. С. 157.
12. ДАЧО. – Ф. 4778. О.1. С. 78.